

EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS
COUR EUROPÉENNE DES DROITS DE L'HOMME

Посібник зі статті 2 Першого протоколу до Європейської конвенції з прав людини

Право на освіту

Оновлено 31 серпень 2026 року

Підготовлено Секретаріатом Суду. Не покладає зобов’язань на Суд.

Видавців або організації, які бажають перекласти та/або відтворити цей Посібник повністю або частково у формі друкованої чи електронної публікації, просимо заповнити форму зворотного зв'язку: запит на відтворення або повторну публікацію перекладу для отримання інформації щодо процедури авторизації.

Якщо ви бажаєте дізнатися, які Посібники із судової практики знаходяться наразі на етапі перекладу, див. перелік очікуваних перекладів.

Цей Посібник спочатку було укладено англійською мовою. Він регулярно оновлюється, дата останнього оновлення — 31 серпень 2026 року. До нього можуть бути внесені редакційні виправлення.

Посібники із судової практики можна завантажити за посиланням: https://ks.echr.coe.int. Оновлення публікації відстежуйте на сторінці Суду в X за посиланням: https://x.com/ECHR_CEDH.

© Рада Європи/Європейський суд з прав людини, 2026 рік

Зміст

Передмова 4

I. Загальні принципи 5

A. Структура статті 2 Першого протоколу 5
B. Зміст і обсяг статті 2 Першого протоколу 5
C. Принципи тлумачення 6

II. Право на освіту 7

A. Принцип права на освіту 7
B. Обмеження у доступі до освіти 8
1. Мова 8
2. Правила вступу і вступні іспити 9
a. Правила вступу 9
b. Обов'язкові вступні іспити з *numerus clausus* 10
c. Анулювання успішного результату вступних іспитів 10
3. Плата за навчання 10
4. Громадянство 10
5. Мінімальний вік, необхідний для отримання диплому про освіту 11
6. Правові питання 11
a. Позбавлення свободи 11
b. Кримінальне розслідування 11
c. Видворення і виселення 12
7. Дисциплінарні санкції 12
8. Здоров'я 13
9. Вища освіта за кордоном 13
Дискримінація у доступі до освіти 13
C. 13
1. Особи з інвалідністю 14
2. Адміністративний статус і громадянство 16
3. Етнічне походження 16
4. Особисті характеристики або «ознака» 17

III. Повага до батьківських прав 17

A. Сфера застосування 18
B. Можливість звільнення від навчання 19
C. Виразні релігійні символи 20

Перелік цитованих справ 22

Передмова

Цей Посібник входить до низки Посібників із судової практики, опублікованих Європейським судом з прав людини (далі — «Суд», «Європейський суд» або «Страсбурзький суд»), для інформування практикуючих юристів про основоположні рішення та ухвали, постановлені Страсбурзьким судом. У цьому конкретному Посібнику аналізується та узагальнюється судова практика щодо статті 1 Європейської конвенції з прав людини (далі — «Конвенція» або «Європейська конвенція»). Читачі зможуть ознайомитися з основними принципами у цій сфері та відповідними прецедентами.

Цитована судова практика була відібрана серед провідних, найбільш важливих та/або недавніх рішень та ухвал.*

Рішення та ухвали Суду слугують не лише для того, щоб вирішувати справи, передані на розгляд Суду, а й загалом для роз'яснення, захисту та розвитку норм, встановлених Конвенцією, сприяючи тим самим дотриманню Державами зобов'язань, взятих ними як Договірними Сторонами (*«Ірландія проти Сполученого Королівства» (Ireland v. the United Kingdom)*, 18 січня 1978 року, § 154, серія A № 25 і *«Єронович проти Латвії» (Jeronovičs v. Latvia)* [ВП], № 44898/10, § 109, 05 липня 2016 року).

Відповідно, місія створеної Конвенцією системи полягає в тому, щоб визначити в інтересах суспільства питання державної політики, тим самим підвищуючи стандарти захисту прав людини та поширюючи судову практику у сфері прав людини серед усього співтовариства Держав-учасниць Конвенції (*«Константін Маркін проти Росії» (Konstantin Markin v. Russia)* [ВП], № 30078/06, § 89, ЄСПЛ 2012). Дійсно, Суд підкреслив роль Конвенції як «конституційного інструмента європейського громадського порядку» у сфері прав людини (*«Босфорус Гава Йолларі Туризм і Тіджарет Анонім Ширкеті проти Ірландії» (Bosphorus Hava Yolları Turizm ve Ticaret Anonim Şirketi v. Ireland)* [ВП], №45036/98, § 156, ЄСПЛ 2005-VI, а нещодавно у справі *«Н.Д. і Х.Т. проти Іспанії» (N.D. and H.T. v. Spain)* [ВП], №№ 8675/15 і 8697/15, § 110, 13 лютого 2020 року).

Протокол № 15 до Конвенції нещодавно включив принцип субсидіарності до Преамбули Конвенції. Цей принцип «покладає спільну відповідальність на Держави-учасниці та Суд» щодо захисту прав людини, і національні органи влади та суди повинні тлумачити й застосовувати національне законодавство таким чином, щоб забезпечити повну реалізацію прав і свобод, визначених у Конвенції та Протоколах до неї (*«Гженда проти Польщі» (Grzęda v. Poland)* [ВП], № 43572/18**,** § 324, 15 березня 2022 року).

У цьому Посібнику містяться посилання на ключові слова для кожної цитованої статті Конвенції та Додаткових протоколів до неї. Правові питання, що розглядаються в кожній справі, підсумовано в *Переліку ключових слів*, вибраних із тезауруса термінів, взятих (у більшості випадків) безпосередньо з тексту Конвенції та Протоколів до неї.

База даних HUDOC практики Суду дозволяє здійснювати пошук за ключовим словом. Пошук за ключовими словами дає можливість знайти документи з подібним правовим змістом (обґрунтування та висновки Суду в кожній справі підсумовуються за допомогою ключових слів). Ключові слова для окремих справ можна знайти, натиснувши на Case Details (Детальна інформація про справу) в HUDOC. Для отримання додаткової інформації про базу даних HUDOC та ключові слова див. *Керівництво користувача HUDOC*.

---

* Цитована судова практика може бути викладена однією або обома офіційними мовами (англійською та французькою) Суду та Європейської комісії з прав людини. Якщо не вказано інше, усі посилання стосуються рішення по суті справи, що було винесене Палатою Суду. Скорочення «(ухв.)» указує на те, що наводиться цитата з рішення Суду, а абревіатура «[ВП]» — на те, що справа розглядалася Великою Палатою. Рішення Палати, які не були остаточними на момент публікації цього оновлення, позначено зірочкою (*).

I. Загальні принципи

Стаття 2 Першого протоколу – Право на освіту

«Нікому не може бути відмовлено в праві на освіту. Держава при виконанні будь-яких функцій, узятих нею на себе в галузі освіти і навчання, поважає право батьків забезпечувати таку освіту і навчання відповідно до своїх релігійних і світоглядних переконань».

Ключові слова HUDOC

Право на освіту (P1-2) – Повага до релігійних переконань батьків (P1-2) – Повага до світоглядних переконань батьків (P1-2)

A. Структура статті 2 Першого протоколу

1. Перше речення статті 2 Першого протоколу гарантує загальне особисте право на освіту. Друге речення цієї статті гарантує право батьків забезпечувати освіту дітей відповідно до своїх релігійних і світоглядних переконань.

2. Стаття 2 Першого протоколу є одним цілим з домінуючим першим реченням, а право, гарантоване другим реченням, спирається на основоположне права на освіту (*«Кемпбелл і Козанс проти Сполученого Королівства» (Campbell i Cosans v. the United Kingdom)*, 1982, § 40).

B. Зміст і обсяг статті 2 Першого протоколу

3. Стаття 2 Першого протоколу відрізняється своїм негативним формулюванням, котре означає,[1] що Договірні Держави не визнають право на освіту, яке зобов'язувало б їх організовувати за власний кошт або субсидувати освіту визначеного виду або рівня (*Справа «стосовно деяких аспектів законів про використання мов в освіті в Бельгії»* («Бельгійська мовна справа»), 1968, § 3 частини «Право»). Отже, Держави не несуть жодного позитивного зобов'язання створювати державну систему освіти або субсидувати приватні школи. Ці питання залишені на їхній розсуд.

4. Проте зі сказаного не можна робити висновок, що Держава зобов'язана виключно утримуватися від порушень цього права і не несе жодного позитивного зобов'язання, аби забезпечити дотримання права, захищеного статтею 2 Першого протоколу. Це положення гарантує право як таке, котре має власний зміст і зобов'язання, які з нього випливають. Тому Держави не можуть заперечувати право на освіту стосовно освітніх закладів, які вони вирішили заснувати або дозволити.

5. Проте, право на освіту не є абсолютним, оскільки може підпадати під очевидно дозволені обмеження, беручи до уваги, що це право «за своїм характером потребує регламентування з боку Держави» (*«Бельгійська мовна справа»*, § 5 частини «Право»; див. також, *mutatis mutandis*, *«Голдер проти Сполученого Королівства» (Golder v. the United Kingdom)*, 1975, § 38; *«Фаєд проти Сполученого Королівства» (Fayed v. the United Kingdom)*, 1994, § 65). Отже, державні органи мають у цій галузі певну можливість розсуду, проте саме Суд має повноваження постановляти рішення в останній інстанції щодо дотримання вимог, передбачених Конвенцією. Аби упевнитись, що запроваджені обмеження не скорочують згадане право настільки, що порушують саму його

1. Це підтверджують підготовчі матеріали (див., зокрема, документи CM/WP VI (51) 7, стор. 4, і AS/JA (3) 13, стор. 4). Таким чином, відмовившись від «позитивного формулювання», ухваленого Асамблеєю Ради Європи у серпні 1950 року, Держави-учасниці вирішили уникнути можливого тлумачення першого речення статті 2 Першого протоколу як такого, що зобов'язує Держави вживати дієвих заходів, спрямованих на те, щоб особи могли отримувати ту освіту, яку бажають, і самостійно створювати освітні заклади або ж субсидувати приватну систему освіти.

сутність і позбавляють його ефективності, Суд має переконатись, що такі обмеження є передбачуваними для зацікавленої особи і переслідують законну мету (*«Лейла Шахін проти Туреччини» (Leyla Şahin v. Turkey)* [ВП], 2005, § 154).

6. На відміну від статей 8 - 11 Конвенції, дозволені обмеження у сфері дії статті 2 Першого протоколу не прив'язані до вичерпного переліку «законних цілей». Водночас, подібне обмеження права на освіту узгоджується зі згаданою статтею тільки тоді, коли існує розумний пропорційний зв'язок між застосованими засобами і переслідуваною метою (*«Лейла Шахін проти Туреччини» (Leyla Şahin v. Turkey)* [ВП], 2005, §§ 154 і далі).

7. Конвенція має прочитуватись як єдине ціле, і її стаття 2 Першого протоколу становить, принаймні стосовно другого речення, *lex specialis* порівняно зі статтею 9 у питаннях освіти і виховання (*«Фольджеро та інші проти Норвегії» (Folgerø and Others v. Norway)* [ВП], 2007, § 84; *«Лаутсі та інші проти Італії» (Lautsi and Others v. Italy)* [ВП], 2011, § 59; *«Османоглу і Кочабаш проти Швейцарії» (Osmanoğlu and Kocabaş v. Switzerland)*, 2017, §§ 90-93).

C. Принципи тлумачення

8. У демократичному суспільстві право на освіту, необхідне для реалізації прав людини, займає настільки визначальне місце, що обмежувальне тлумачення першого речення статті 2 Першого протоколу суперечить меті і предмету цього положення (*«Лейла Шахін проти Туреччини» (Leyla Şahin v. Turkey)* [ВП], 2005, § 137; *«Тімішев проти Росії» (Timishev v. Russia)*, 2005, § 64; *«Чам проти Туреччини» (Çam v. Turkey)*, 2016, § 52; *«Вельйо Велєв проти Болгарії» (*Velyo Velev v. Bulgaria*)*, 2014, § 33).

9. Два речення статті 2 Першого протоколу мають тлумачитися у світлі один одного, але й інших положень Конвенції, зокрема статей 8, 9 і 10 Конвенції (*«Фольджеро та інші проти Норвегії» (Folgerø and Others v. Norway)* [ВП], 2007, § 84), котрі проголошують право кожного, у тому числі батьків і дітей, «на повагу до приватного і сімейного життя» (*«Катан та інші проти Республіки Молдова та Росії» (Catan and Others v. the Republic of Moldova and Russia)* [ВП], 2012, § 143) включно з концепцією особистої автономії (*«Енвер Шахін проти Туреччини» (*Enver Şahin v. Turkey*)*, 2018, § 72), «на свободу думки, совісті і релігії» та «свободу отримувати і поширювати інформацію і переконання» (*«К'єльдсен, Буск Мадсен і Педерсен проти Данії» (Kjeldsen, Busk Madsen and Pedersen v. Denmark)*, 1976, § 52). Водночас, стаття 2 Першого протоколу також тісно пов'язана зі статтею 14 Конвенції і забороною дискримінації.

10. Стаття 2 Першого протоколу повинна тлумачитися у відповідності з іншими нормами міжнародного права, частиною яких є Конвенція (*«Катан та інші проти Республіки Молдова та Росії» (Catan and Others v. the Republic of Moldova and Russia)* [ВП], 2012, § 136). Для тлумачення понять, які містяться у статті 2 Першого протоколу, Суд у своїй практиці вже спирався на положення, що стосуються права на освіту, викладених у міжнародно-правових документах, таких як, поміж іншим, Загальна декларація прав людини (1948 рік), Конвенція про боротьбу з дискримінацією у галузі освіти (1960 рік), Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права (1966 рік) (*там само*, §§ 77-81), Конвенція про визнання кваліфікацій з вищої освіти у європейському регіоні (*«Лейла Шахін проти Туреччини» (Leyla Şahin v. Turkey)* [ВП], 2005, § 66), Конвенція ООН про права дитини (1989 рік) (*«Тімішев проти Росії» (Timishev v. Russia)*, 2005, § 64), Конвенція ООН про права осіб з інвалідністю (2006) (*«Чам проти Туреччини» (Çam v. Turkey)*, 2016, § 53) і Європейська соціальна хартія (переглянута) (*«Пономарьови проти Болгарії» (Ponomaryovi v. Bulgaria)*, 2011, §§ 34-35).

II. Право на освіту

Стаття 2, перше речення, Першого протоколу
«Нікому не може бути відмовлено в праві на освіту. (...)»
Ключові слова HUDOC
Право на освіту (P1-2)

A. Принцип права на освіту

11. Навчання і освіта передбачають доступ до закладів шкільної освіти, які існують у даний час (*«Бельгійська мовна справа»*, § 4 частини «Право»), передачу знань і інтелектуального розвитку (*«Кемпбелл і Козанс проти Сполученого Королівства» (Campbell і Cosans v. the United Kingdom)*, 1982, § 33), а також можливість отримання прибутку від отриманої освіти, тобто право, відповідно до діючих в кожній Державі норм та в тій чи іншій формі, отримувати визнання вже завершеного навчання (*«Бельгійська мовна справа»*, §§ 3-5 частини «Право»), наприклад, шляхом отримання диплому. Проте відмова визнати пройдений за кордоном спеціалізований курс з медицини через невідповідність встановленим умовам не є порушенням статті 2 Першого протоколу (*«Кок проти Туреччини» (Kök v. Turkey)*, 2006, § 60).

12. Стаття 2 Першого протоколу стосується як обов'язкової дошкільної освіти (див. рішення у справі *«Джері та інші проти Латвії» (Djeri and Others v. Latvia)*, 2024, §§ 118 та 122, при цьому Суд також визнав, що добровільне навчання на цьому рівні для дітей віком від півтора до п'яти років, де акцент робився на догляді за ними та їхньому загальному розвитку, не підпадає під сферу дії цієї статті (*там само*, §§ 118-119 та 121); див. також згадку про дошкільну освіту в контексті статті 8 у рішенні у справі *«Вавржичка та інші проти Чеської Республіки» (Vavřička and Others v. the Czech Republic)* [ВП], §§ 306-307, 2021); початкових шкіл (*«Сулак проти Туреччини» (Sulak v. Turkey)*, рішення Комісії, 1996); так і повної середньої освіти (*«Кіпр проти Туреччини» (Cyprus v. Turkey)* [ВП], 2001, § 278), вищої освіти (*«Лейла Шахін проти Туреччини» (Leyla Şahin v. Turkey)* [ВП], 2005, § 141; *«Мюрсел Ерен проти Туреччини» (Mürsel Eren v. Turkey)*, 2006, § 41) та фахової освіти, у тому числі й докторантури (*«Телек проти Туреччини» (*Telek v. Türkiye), 2023, §§ 133-134). Початкова і повна середня освіта мають фундаментальне значення для особистого розвитку кожної дитини та її майбутнього успіху (*«Катан та інші проти Республіки Молдова та Росії» (Catan and Others v. the Republic of Moldova and Russia)* [ВП], 2012, § 144). Тому суб'єктами права, гарантованого статтею 2 Першого протоколу, є як діти, так і дорослі, тобто, будь-яка особа, котра бажає скористатися правом на освіту (*«Вельйо Велєв проти Болгарії» (Velyo Velev v. Bulgaria)*, 2014).

13. Оскільки стаття 2 Першого протоколу до Конвенції застосовується до вищої освіти, то будь-яка Держава, що створює вищі навчальні заклади, буде зобов'язана забезпечити ефективне право доступу до них (*«Лейла Шахін проти Туреччини» (Leyla Şahin v. Turkey)* [ВП], 2005, §§ 136-137). Інакше кажучи, будь-який доступ до вищих навчальних закладів, який може існувати в певний час, становитиме невід'ємну частину права, зазначеного в першому реченні цієї статті (*«Мюрсел Ерен проти Туреччини» (Mürsel Eren v. Turkey)*, 2006, § 41; *«Ірфан Темел та інші проти Туреччини» (İrfan Temel and Others v. Turkey)*, 2009, § 39).

14. Окрім того, Держава несе відповідальність як за державні, так і приватні школи (*«К'єльдсен, Буск Мадсен і Педерсен проти Данії» (Kjeldsen, Busk Madsen and Pedersen v. Denmark)*, 1976). До того ж, Держава не може делегувати приватним інституціям або особам свої зобов'язання гарантувати право на освіту для кожного. Стаття 2 Першого протоколу гарантує право відкривати приватні школи і забезпечувати їх діяльність, проте Держави не несуть позитивного зобов'язання

субсидувати особливий вид освіти (*«Ферайн Гемайнзам Лернен проти Австрії» (Verein Gemeinsam Lernen v. Austria)* (ухв.), 1995). Водночас, не можна вважати, що друге речення статті 2 Першого протоколу до Конвенції передбачає вступ дитини до приватної школи (*«Санлісой проти Туреччини» (Sanlısoy v. Turkey)* (ухв.), 2016). Зрештою, Держава має позитивне зобов'язання захищати учнів від жорстокого поводження у державних і приватних школах (*«О'Кіф проти Ірландії» (O'Keeffe v. Ireland)* [ВП], 2014, §§ 144-152).

15. Право на освіту за своїм характером вимагає регламентування з боку Держави, котре може змінюватись з часом і залежно від місця, відповідно до потреб і ресурсів громади і конкретних осіб. Таке регламентування не повинне у жодному випадку спричиняти порушення суті права на освіту або суперечити іншим правам, захищеним Конвенцією. Конвенція вимагає також справедливої рівноваги між забезпеченням загального інтересу громади і повагою до основоположних прав людини (*«Бельгійська мовна справа»*, § 5 частини «Право»).

B. Обмеження у доступі до освіти

16. Обмеження права на освіту існують незважаючи на те, що зі статті 2 Першого протоколу не випливає жодного явного обмеження. Проте такі обмеження не повинні порушувати суті права на освіту і позбавляти його ефективності. Ці обмеження повинні бути передбачені законом і мають переслідувати законну мету, незважаючи на те, що у сфері дії статті 2 Першого протоколу не існує вичерпного переліку «законних цілей» (*«Лейла Шахін проти Туреччини» (Leyla Şahin v. Turkey)*, § 154).

1. Мова

17. Стаття 2 Першого протоколу не уточнює, якою мовою має забезпечуватися освіта, аби було дотримане право на освіту. Водночас, право на освіту втратить сенс, якщо воно не передбачатиме для його носія право отримувати освіту мовою або мовами (залежно від ситуації) національних меншин (*«Бельгійська мовна справа»*, § 3 частини «Право»).

18. У справі *«Кіпр проти Туреччини» (Cyprus v. Turkey)* [ВП], 2001, §§ 277-280, той факт, що турецько-кіпрська влада скасувала можливість отримання повної середньої освіти грецькою мовою, залишивши її в початкових школах, порушив статтю 2 Першого протоколу на шкоду грекам-кіпріотам, які проживають на півночі Кіпру, оскільки їм не було надано належної повної середньої освіти. У справі *«Катан та інші проти Республіки Молдова та Росії» (Catan and Others v. the Republic of Moldova and Russia)* [ВП], 2012, мало місце порушення права на освіту через примусове закриття шкільних закладів внаслідок мовної політики сепаратистських органів влади і через послідовне переслідування після відновлення цих шкіл. У справі *«Україна та Нідерланди проти Росії» (Ukraine and the Netherlands v. Russia)* [ВП], 2025, Суд постановив, що адміністративна практика на частинах території України, окупованої Росією, яка полягала в утиску української мови в школах, заміни всього навчання російською мовою та індоктринації в освіті шляхом просування у школах російських наративів з метою русифікації українського населення й утвердження сепаратистської та ревізіоністської ідеології, порушувала статтю 2 Першого протоколу до Конвенції.

19. Однак Суд встановив, що право, закріплене у статті 2 Першого протоколу, не гарантує отримання освіти певною мовою; воно гарантує право на отримання освіти державною мовою, тобто офіційною мовою відповідної країни (*«Валіулліна та інші проти Латвії» (Valiullina and Others v. Latvia)*, 2023, § 135). Так, у справі *«Валіулліна та інші проти Латвії» (Valiullina and Others v. Latvia)*, 2023 (§ 135), оскільки латиська мова була єдиною офіційною мовою Держави, заявники не мали права, посилаючись на статтю 2 Першого протоколу, скаржитися на скорочення використання російської мови як мови викладання в латвійських державних школах. Вони не надали жодних конкретних аргументів на підтримку свого твердження про те, що ці обмеження негативно вплинули на можливість отримання ними освіти. Суд також встановив, що законодавча реформа, яка збільшила в державних школах частку предметів, що викладаються латиською

мовою, і зменшила використання російської мови, не порушила статтю 14 Конвенції у поєднанні зі статтею 2 Першого протоколу (*«Валіулліна та інші проти Латвії» (Valiullina and Others v. Latvia)*, 2023, §§ 145-147; 190-215) (щодо подібного підходу в контексті приватної освіти, див. рішення у справі *«Джибуті та інші проти Латвії» (Džibuti and Others v. Latvia)*, 2023, §§ 131-151). Крім того, у справі *«Джері та інші проти Латвії» (Djeri and Others v. Latvia)*, 2024 (§§ 138-157; §§ 166-167), Суд постановив, що законодавчі зміни, спрямовані на збільшення використання латиської мови на обов'язковому другому етапі державної та приватної дошкільної освіти (для дітей віком від п'яти до семи років), що призвело до зменшення використання російської мови, не становили порушення статті 14 Конвенції у поєднанні зі статтею 2 Першого протоколу. У цій справі добровільний перший етап дошкільної освіти (для дітей віком від півтора до п'яти років) не підпадав під дію статті 2 Першого протоколу в поєднанні зі статтею 14 Конвенції (§§ 118-119 та 121).

20. Тимчасове виключення студентів, котрі попросили керівництво університету про запровадження факультативного курсу курдської мови, також становить порушення (*«Ірфан Темел та інші проти Туреччини» (İrfan Temel and Others v. Turkey)*, 2009; *«Чольгечен та інші проти Туреччини» (Çölgeçen and Others v. Turkey)*, 2017; і див. нижче в розділі «Дисциплінарні санкції»).

2. Правила вступу і вступні іспити

21. Відмова держави гарантувати доступ до шкільного закладу може становити порушення права на освіту (*«Кемпбелл і Козанс проти Сполученого Королівства» (Campbell i Cosans v. the United Kingdom)*, 1982).

22. Проте, Суд визнає пропорційність певних обмежень права на доступ до освіти.

a. Правила вступу

23. Держава може запровадити правила вступу до освітніх закладів. Проте, несподівані зміни правил вступу до університету, без коригуючих перехідних заходів, може становити порушення статті 14 Конвенції в сукупності зі статтею 2 Першого протоколу (*«Алтінай проти Туреччини» (Altınay v. Turkey)*, 2013, §§ 56-61). Так, беручи до уваги відсутність можливості для заявника передбачити зміни до правил вступу до закладів вищої освіти і відсутність будь-яких коригуючих заходів, які могли би бути застосовані у його випадку, оспорювана різниця у ставленні зменшила право заявника на доступ до вищої освіти, позбавивши його дієвості, і, отже, не була розумно пропорційною до переслідуваної мети.

24. Держава має право встановлювати правила відбору абітурієнтів, що мають бути передбачуваними для зацікавлених осіб, щоб приймати тих, хто має необхідні здібності для успішного навчання у вищих навчальних закладах. У справі *«Кіліч проти Туреччини» (Kılıç v. Turkey)* (ухв.), 2019, §§ 26-32, система вступу до університету, яка надавала більшої ваги відповідності між предметами, що вивчалися в середній школі, і передбаченим університетським курсом, зосереджувалася на галузі навчання студента і переслідувала правомірну мету підвищення стандартів університетського навчання. Критерії відбору не можна вважати непропорційними переслідуваній меті, оскільки всі власники дипломів професійно-технічних навчальних закладів складали державний вступний іспит нарівні з абітурієнтами із загальноосвітніх шкіл і їхні результати оцінювалися однаково. За таких обставин заявник не був на практиці позбавлений права на доступ до вищої освіти.

25. Не було визнане відмовою у праві на освіту обмеження права на доступ до вищої освіти для студентів, які вже отримали рівень університетської освіти, необхідний для того, аби якнайліпше скористатися запропонованими навчальними дисциплінами (*«X. проти Сполученого Королівства» (X. v. the United Kingdom)*, рішення Комісії, 1980). У цій справі заявник не склав іспити за перший рік і не відвідував обов'язкові дисципліни. Університет вирішив, що він не досяг

достатнього рівня, аби повторно пройти курс першого року навчання, але й не заперечував проти того, аби він вивчав іншу дисципліну.

26. Окрім того, Держава може встановити максимальну тривалість навчання в університеті. В рішенні Комісії *«X. проти Австрії» (X. v. Austria)*, 1973, австрійський Уряд встановив максимальну тривалість навчання на медичному факультеті у сім років і відмовив заявнику у вступі на усі медичні факультети через те, що він не склав іспити у відведений для цього час.

b. Обов'язкові вступні іспити з *numerus clausus*

27. Законодавство, яке передбачає вступні іспити з *numerus clausus* для вступу на медичні і стоматологічні факультети університетів (державних і приватних), не становить порушення права на освіту (*«Тарантіно та інші проти Італії» (Tarantino and Others v. Italy)*, 2013). Наприклад, коли вступний екзамен передбачає оцінку кандидатів на підставі визначених критеріїв, аби визначити найуспішніших абітурієнтів, то це є пропорційним заходом, який гарантує мінімальний і достатній рівень університетської освіти. Щодо власне *numerus clausus*, то його існування виправдане можливостями і потенціалом університетських ресурсів, а також потребами суспільства у певній професії.

c. Анулювання успішного результату вступних іспитів

28. Анулювання успішного результату вступних іспитів абітурієнта до університету з огляду на посередні результати, яких він досяг у попередні роки, спричинило порушення права на освіту (*«Мюрсел Ерен проти Туреччини» (Mürsel Eren v. Turkey)*, 2006). Це рішення було позбавлене правових і раціональних підстав і тому містило ознаки неправомірності.

3. Плата за навчання

29. Держава може мати законні підстави до певного рівня, але не цілковито, обмежити користування ресурсомістких громадських послуг у галузі освіти. Чим вищим є рівень освіти, тим ширшою є можливість розсуду Держави, тобто зворотно пропорційно до важливості, яку має освіта для відповідних осіб і для суспільства загалом. Середня освіта відіграє все важливішу роль в успішному розвитку особистості і її соціальній та професійній інтеграції. Можливі обмеження у доступі до неї не повинні, зокрема, породжувати дискримінаційний механізм, який суперечив би статті 14 Конвенції (*«Пономарьови проти Болгарії» (Ponomaryovi v. Bulgaria)*, 2011).

4. Громадянство

30. Право на освіту не надає права іноземцю на в'їзд чи перебування в даній країні (*«Іноземні студенти проти Сполученого Королівства» (Foreign Students v. the United Kingdom)*, рішення Комісії, 1997, § 4). У цій справі вислання студента-іноземця в принципі не становило порушення його права на освіту, з огляду на те, що згадане право стосувалося перш за все початкової освіти.

31. Тільки дуже вагомі міркування можуть змусити Суд вважати сумісною з Конвенцією різницю у ставленні, засновану виключно на громадянстві. Право на освіту безпосередньо захищене Конвенцією і стосується громадської послуги дуже особливого характеру, яка служить добробуту не лише осіб, котрі нею користуються, але й усього суспільства, і демократичний вимір якої стосується інтеграції меншин (*«Пономарьови проти Болгарії» (Ponomaryovi v. Bulgaria)*, 2011).

32. Так, у справі *«Тімішев проти Росії» (Timishev v. Russia)*, 2005, дітям заявника відмовили у доступі до школи, до якої вони ходили протягом останніх двох років. Справжня причина цієї відмови полягала у тому, що батько відмовився від карти мігранта, котру раніше мав, внаслідок чого було скасоване його право на внесення до реєстру осіб, які проживають у місті. Водночас, відповідно до російської правової системи, право дітей на освіту не могло залежати від місця

проживання їхніх батьків. Суд вирішив, що дітей заявника було позбавлено права на освіту, визнаного внутрішнім правом.

5. Мінімальний вік, необхідний для отримання диплому про освіту

33. Суд визнав неприйнятною як явно необґрунтовану заяву, у якій оскаржувався обов'язок мати диплом про початкову освіту, перш ніж проходити шкільний курс з вивчення Корану (*«Чіфтчі проти Туреччини» (Çiftçi v. Turkey)* (ухв.), 2004). Цей обов'язок передбачав набуття завдяки початковій шкільній освіті певної «зрілості» неповнолітніми, які бажали пройти релігійне навчання у рамках курсу з вивчення Корану. Ця законодавча вимога і попередня умова мала на меті обмежити здійснення можливого навернення неповнолітніх, які перебувають у віці, коли задають багато запитань і можуть легко потрапити під вплив під час уроків з вивчення Корану.

6. Правові питання

a. Позбавлення свободи

34. Особи, позбавлені свободи на законних підставах, продовжують користуватися усіма основоположними правами і свободами, гарантованими Конвенцією, за винятком права на свободу. Тож вони мають право на освіту, гарантоване статтею 2 Першого протоколу. Так відмова записати підозрюваного до школи, розміщеної у пенітенціарному закладі, становить порушення статті 2 Першого протоколу (*«Вельйо Велєв проти Болгарії» (Velyo Velev v. Bulgaria)*, 2014). Водночас, в'язні не можуть посилатися на статтю 2 Першого протоколу, аби вимагати від Держави зобов'язання організувати особливий різновид освіти або навчання в межах тюрми.

35. Те, що заявнику протягом строку, котрий відповідав строку позбавлення волі після проголошення вироку суду, заборонили продовжувати навчання в університеті, не можна тлумачити як позбавлення права на освіту у розумінні статті 2 Першого протоколу (*«Георгіу проти Греції» (Georgiou v. Greece)* (ухв.), 2000; *«Дурмаз та інші проти Туреччини» (Durmaz and Others v. Turkey)* (ухв.), 2001; *«Арслан проти Туреччини» (Arslan v. Turkey)* (ухв.), 2006). Водночас, Суд проголосив неприйнятною як явно необґрунтовану заяву стосовно неможливості для заявника завершити останній рік навчання у середній школі під час відбування покарання у вигляді позбавлення волі (*«Епістату проти Румунії» (Epistatu v. Romania)*, 2013). Суд також встановив відсутність втручання в право на освіту заявника, який припинив відвідувати заняття в тюремній школі, оскільки він припинив відвідування добровільно, а не через відмову тюремної адміністрації допустити його до навчання чи поміщення його в карцер (*«Куреас та інші проти Греції» (Koureas and Others v. Greece)*, 2018, §§ 97-99).

36. Неможливість осіб, позбавлених волі, користуватися комп'ютерами та мати доступ до Інтернету для навчання у вищих навчальних закладах становила порушення статті 2 Першого протоколу (*«Мехмет Решіт Арслан та Орхан Бінголь проти Туреччини» (Mehmet Reşit Arslan and Orhan Bingöl v. Turkey)*, 2019). Національні суди не змогли встановити справедливий баланс між правом заявників на освіту та імперативами громадського порядку у світлі засудження заявників за тероризм.

37. У справі *«Узун проти Туреччини» (Uzun v. Turkey)* (ухв.), 2020, §§ 28-37, факт заборони особі, яку було попередньо ув'язнено за підозрою в тероризмі, складати університетські іспити під час надзвичайного стану був необхідним і пропорційним. Суд ретельно дослідив сумісність цього заходу з Конституцією та принципами, встановленими судовою практикою застосування положень Конвенції.

b. Кримінальне розслідування

38. У справі *«Алі проти Сполученого Королівства» (Ali v. the United Kingdom)*, 2011, Суд констатував, що виключення учня з середньої школи протягом тривалого часу з причини

проведення кримінального розслідування інциденту, що стався у цьому закладі, може не становити порушення права на освіту, якщо таке виключення відповідає принципу пропорційності. Дійсно, заявник був виключений тільки до завершення кримінального розслідування. До того ж, протягом виключення йому було запропоновано альтернативну схему навчання, і хоча запропоновані предмети не покривали усю сукупність національної навчальної програми, вони були прийнятними з огляду на те, що період виключення продовжував вважатися тимчасовим і мав завершитися одночасно з розслідуванням. Проте ситуація була б інакшою, якби учень у віці обов'язкової шкільної освіти був остаточно виключений із закладу без можливості проходити після цього у іншій школі навчання на повний час, відповідно до національної шкільної програми.

c. Видворення і виселення

39. Переривання навчання, спричинене видворенням, не вважається таким, що суперечить статті 2 Першого протоколу. Якщо вислання з країни перебування перешкоджає зацікавленій особі продовжувати здобувати освіту, то цей захід сам по собі не може становити порушення права на освіту у розумінні статті 2 Першого протоколу (див. рішення Комісії *«Сорабджі проти Сполученого Королівства» (Sorabjee v. the United Kingdom)*, 1995; *«Харамілло проти Сполученого Королівства» (Jaramillo v. the United Kingdom)*, 1995; *«Дабхі проти Сполученого Королівства» (Dabhi v. the United Kingdom)*, 1997).

40. Водночас, виселення заявника-рома із займаної їм ділянки попри те, що його онуки ходили до школи по сусідству з їхнім помешканням на ділянці заявника, не становило порушення статті 2 Першого протоколу. Дійсно, заявник не обґрунтував свою скаргу про те, що його внуків практично було позбавлено права на освіту внаслідок запланованого облаштування території (*«Лі проти Сполученого Королівства» (Lee v. the United Kingdom)* [ВП], 2001).

7. Дисциплінарні санкції[2]

41. Застосування заходів дисциплінарної відповідальності, таких як відсторонення від занять або виключення зі школи для забезпечення дотримання внутрішніх правил, у принципі не ставиться під сумнів. Однак такий захід не може порушувати права, передбачені Конвенцією (*«Чольгечен та інші проти Туреччини» (Çölgeçen and Others v. Turkey)*, 2017, §§ 50-51).

42. Так, право на освіту не забороняє постійне або тимчасове відрахування з навчального закладу за шахрайство (*«Сулак проти Туреччини» (Sulak v. Turkey)*, рішення Комісії, 1996) або за погану поведінку (*«Вітмен проти Сполученого Королівства» (Whitman v. the United Kingdom)*, рішення Комісії, 1989).

43. У справі *«Чольгечен та інші проти Туреччини» (Çölgeçen and Others v. Turkey)*, 2017, турецькі студенти курдської національності, які навчалися в Стамбульському університеті, були або відраховані, або тимчасово відсторонені від навчання після того, як попросили читати лекції курдською мовою. Ці дисциплінарні санкції, однак, були призупинені через кілька місяців до завершення адміністративного провадження, розпочатого заявниками, які були поновлені на своїх факультетах і отримали дозвіл складати іспити, які вони пропустили. Усі студенти, окрім одного, отримали дипломи. Національні судді скасували санкції на тій підставі, що ні думки, висловлені в заявах заявників, ні форма, у якій вони були подані, не виправдовували дисциплінарних санкцій. Відзначивши, що студенти були притягнуті до дисциплінарної відповідальності виключно за висловлення своєї думки, Суд підкреслив важливість свободи вираження поглядів у цьому контексті відповідно до статті 10 Конвенції, перш ніж визнати порушення статті 2 Першого протоколу (§§ 55-56).

[2] Див. пункт 20.

44. Суд відхилив через відсутність «суттєвої шкоди» (підпункт «b» пункту 3 статті 35 Конвенції) заяву про тимчасове виключення учня (див. конкретні обставини у рішенні *«С.П. проти Сполученого Королівства» (C.P. v. the United Kingdom)*, 2016).

8. Здоров'я

45. Затримка у реадмісії дітей, помилково діагностованих як хворих на лепру і через це виключених зі школи, становить порушення статті 2 Першого протоколу, оскільки така затримка не була пропорційна до переслідуваної законної мети (*«Мемліка проти Греції» (Memlika v. Greece)*, 2015). Хоча влада і зобов'язана вжити належних заходів задля уникнення будь-якого ризику зараження, аби захистити здоров'я дітей і шкільних учителів, проте державні органи мають сумлінно і невідкладно забезпечити узгодження захисту інтересів громади й інтересів осіб, котрі підпадають під такі заходи.

46. Штраф, накладений на матір, і виключення її дітей з дошкільного навчального закладу за невиконання законного обов'язку щодо вакцинації дітей не спричинили порушення статті 8 Конвенції (*«Вавржичка та інші проти Чеської Республіки» (Vavřička and Others v. the Czech Republic)* [ВП], 2021). Так, Суд дійшов висновку, що йому не потрібно розглядати заяви окремо за статтею 2 Першого протоколу.

9. Вища освіта за кордоном

47. З першого речення статті 2 Першого протоколу випливає зобов'язання Держав-членів утримуватися від невиправданих перешкод у реалізації права на освіту у вигляді навчання у вищих навчальних закладах за кордоном (*«Телек проти Туреччини» (Telek v. Türkiye)*, 2023, § 137). Це зобов'язання відрізняється від будь-якого права на безумовний доступ до таких закладів.

48. У справі *«Телек проти Туреччини» (Telek v. Türkiye)*, 2023, низка науковців більше не могли продовжувати навчання в докторантурі в іноземних університетах (до яких вони були прийняті) через незаконне та потенційно свавільне вилучення їхніх паспортів на значний період часу відповідно до указів, прийнятих в умовах надзвичайного стану. Ця ситуація призвела до порушення статті 2 Першого протоколу (§§ 149-154).

C. Дискримінація у доступі до освіти

Стаття 14 Конвенції – Заборона дискримінації

«Користування правами та свободами, визнаними в цій Конвенції, має бути забезпечене без дискримінації за будь-якою ознакою – статі, раси, кольору шкіри, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, належності до національних меншин, майнового стану, народження, або за іншою ознакою. »

Ключові слова HUDOC

Дискримінація (14) – Подібна ситуація (14) – Об'єктивне і розумне виправдання (14)

49. Якщо Держава застосовує різне поводження під час реалізації особою своїх прав на підставі статті 2 Першого протоколу, то може виникнути питання з точки зору статті 14 Конвенції.

50. Аби різниця у поводженні не вважалася дискримінаційною, вона повинна переслідувати законну мету. У *«Бельгійській мовній справі»* Суд мав дослідити неможливість для дітей, котрі жили у фламандській зоні і рідною мовою яких була французька, навчатися цією мовою, у той час, як діти, котрі жили у франкомовній зоні і рідною мовою яких була фламандська, могли навчатися своєю мовою. Суд вирішив, що цей захід запроваджувався не в інтересах шкільних установ з адміністративних чи фінансових причин, а був породжений виключно міркуваннями, пов'язаними

з мовним питанням (§ 32 частини «Право»). Тому Суд дійшов висновку про порушення статті 2 Першого протоколу в сукупності зі статтею 14 Конвенції.

51. Аби відповідати вимогам статті 14, не достатньо існування законної мети. Різниця у поводженні має бути також пропорційною. Наприклад, коли Суд вивчав зміни у системі вступу до університету, він дійшов висновку про порушення статті 14 в сукупності зі статтею 2 Першого протоколу, хоча ці зміни і були спрямовані на швидке поліпшення вищої освіти. Суд вирішив, що через непередбачуваність у застосуванні і відсутність будь-яких коригувальних заходів, запровадження нової системи не було пропорційним щодо цієї мети (*«Алтінай проти Туреччини» (Altınay v. Turkey)*, 2013, § 60).

1. Особи з інвалідністю

52. З точки зору статті 2 Першого протоколу окремо Комісія вирішила, що існує і постійно зростає тенденція вважати, що діти з інвалідністю мають наскільки це можливо виховуватися разом зі своїми ровесниками. Проте, такий підхід не може застосовуватися стосовно усіх дітей з інвалідністю, і тому за компетентними органами слід залишити широку можливість ухвалення рішень щодо оптимального використання ресурсів, виділених їм задля інтересів дітей з інвалідністю загалом. Суд нещодавно зазначив у справі, яка стосувалась статті 14 і статті 2 Першого протоколу в сукупності, що до його компетенції не входить визначення заходів, котрі слід запровадити, аби відповісти на освітні потреби дітей з інвалідністю. Дійсно, національні органи, завдяки безпосередньому контакту з активними силами своєї країни, в принципі перебувають у кращому становищі, ніж міжнародні судді, аби висловлюватись щодо становища і місцевих потреб (*«Чам проти Туреччини» (Çam v. Turkey)*, 2016, § 66). Проте, державні органи мають бути особливо уважними стосовно впливу обраних засобів на найуразливіші категорії осіб (*там само*, § 67; *«Енвер Шахін проти Туреччини» (Enver Şahin v. Turkey)*, 2018, § 68).

53. На думку Комісії, друге речення статті 2 Першого протоколу не зобов'язує приймати дитину з тяжким психічним захворюванням до приватної неспеціалізованої школи, а не до спеціалізованої школи для дітей з інвалідністю, у якій їй пропонували місце (*«Грем проти Сполученого Королівства» (Graeme v. the United Kingdom)*, рішення Комісії, 1990). Також було вирішено, що стаття 2 Першого протоколу не зобов'язує приймати дитину, котра страждає на тяжке порушення слуху, до класичної школи (за рахунок підвищення освітніх цілей або на шкоду іншим учням), а не до спеціалізованої школи (*«Клеркс проти Нідерландів» (Klerks v. the Netherlands)*, рішення Комісії, 1995). Використання державних ресурсів і коштів також було причиною для висновку, що відмова спорудити ліфт у початковій школі, аби полегшити доступ на горішні поверхи для учня, котрий страждав на м'язову дистрофію, не становить порушення статті 2 Першого протоколу як окремо, так і в сукупності зі статтею 14 Конвенції (*«МакІнтайр проти Сполученого Королівства» (McIntyre v. the United Kingdom)*, рішення Комісії, 1998). У тому ж сенсі відмова школи, котра не мала належних ресурсів, прийняти дитину з інвалідністю, не може як така вважатися недотриманням Державою своїх зобов'язань за статтею 2 Першого протоколу до Конвенції або ж систематичним нехтуванням правом даної особи на освіту через її інвалідність(*«Калканлі проти Туреччини» (Kalkanli v. Turkey)* (ухв.), 2009).

54. У справі *«Санлісой проти Туреччини» (Sanlısoy v. Turkey)* (ухв.), 2016, заявник скаржився на те, що зазнав дискримінаційного порушення свого права на освіту через аутизм. Вивчивши обставини справи та становище неповнолітньої особи, Суд вирішив, що у даному випадку не йдеться про систематичне нехтування правом заявника на освіту через аутизм або про недотримання Державою своїх зобов'язань за статтею 2 Першого протоколу в сукупності зі статтею 14 Конвенції. Тому заяву було відхилено. Такого ж висновку дійшли у справі *«Дюпен проти Франції» (Dupin v. France)* (ухв.), 2018, що стосувалася дитини з аутизмом, якій було відмовлено у прийнятті до загальноосвітньої школи та направлено до спеціалізованого закладу. Аналогічно, у справі про дитину з аутизмом, яка навчалася у звичайній початковій школі, при цьому батьки не надали чіткої інформації про її інвалідність та не співпрацювали належним чином, Суд зазначив, що після

встановлення освітніх потреб заявника школа запровадила заходи підтримки, та дійшов висновку, що школу не можна звинувачувати в недостатній старанності в забезпеченні дитині умов, які, наскільки це можливо, були б рівноцінними тим, якими користувалися інші діти (*«С. проти Чеської Республіки» (S. v. the Czech Republic)*, 2024, §§ 45-54). Однак нездатність дитини з аутизмом отримати спеціалізовану навчальну підтримку, на яку вона мала право за законом, протягом перших двох років навчання в початковій школі призвела до порушення статті 14 Конвенції у поєднанні зі статтею 2 Першого протоколу (*«Г.Л. проти Італії» (G.L. v. Italy)*, 2020). Національні органи влади не визначили реальні потреби дитини та можливі рішення, які б дозволили їй відвідувати початкову школу в умовах, максимально наближених до тих, якими користуються інші учні, не покладаючи при цьому на адміністрацію непропорційного або надмірного тягаря.

55. Суд підкреслив, що він має враховувати мінливі умови міжнародного і європейського права і реагувати, наприклад, на можливість досягнення консенсусу на цих рівнях щодо норм, над досягненням яких слід працювати. У зв'язку з цим Суд відзначив важливість основоположних принципів загальності і недискримінації у реалізації права на освіту, котрі неодноразово підкреслювались у міжнародних документах. Водночас Суд роз'яснив, що інклюзивна освіта визнана найвідповіднішим засобом для гарантування цих основоположних принципів (*«Чам проти Туреччини» (Çam v. Turkey)*, 2016, § 64; *«Санлісой проти Туреччини» (Sanlısoy v. Turkey)* (ухв.), 2016, § 59). Стаття 14 Конвенції має тлумачитися у світлі вимог згаданих документів і з огляду на розумні облаштування, під якими маються на увазі «необхідні і належні зміни і пристосування, котрі не передбачають створення диспропорційного або непотрібного тягаря, залежно від потреб у даній ситуації», і на котрі особи з інвалідністю мають право очікувати, аби мати гарантоване «здійснення або реалізацію, на підставі рівності з іншими, усіх прав людини і усіх основоположних свобод» (стаття 2 Конвенції ООН про права осіб з інвалідністю). Стаття 14 не вимагає всіх можливих змін, що можуть запроваджуватися для усунення розбіжностей, спричинених інвалідністю, незалежно від їхньої вартості або практичної доцільності (*«Т.Х. проти Болгарії» (T.H. v. Bulgaria)*, 2023, § 122). Розумні облаштування дозволяють виправити фактичну нерівність, котра без належного виправдання становить дискримінацію (*«Чам проти Туреччини» (Çam v. Turkey)*, 2016, § 65; *«Санлісой проти Туреччини» (Sanlısoy v. Turkey)* (ухв.), 2016, § 60). Вони можуть набувати різних форм, як матеріальних, так і іншого характеру, і національні органи влади, в принципі, мають найкращі можливості для прийняття рішень щодо конкретної ситуації та потреб (*«Чам проти Туреччини» (Çam v. Turkey)*, 2016, § 66; *«Енвер Шахін проти Туреччини» (Enver Şahin v. Turkey)*, 2018, § 68).

56. У справі *«Чам проти Туреччини» (Çam v. Turkey)*, 2016, відмова прийняти до консерваторії незрячу особу, яка успішно пройшла вступний конкурс, становила порушення статті 14 в сукупності зі статтею 2 Першого протоколу. Компетентні державні органи жодним чином не намагались встановити потреби заявниці і не вказали, яким чином її сліпота може становити перешкоду для музичної освіти. Вони також не намагалися запровадити особливі пристосування, аби задовольнити педагогічні потреби, котрі могла спричинити сліпота заявниці.

57. У справі *«Енвер Шахін проти Туреччини» (Enver Şahin v. Turkey)*, 2018, постало питання доступу до приміщень університету, оскільки під час навчання заявник отримав параліч. Суд зазначив, що керівництво університету не просто відмовило заявнику в доступі, а повідомило йому, що необхідні адаптаційні роботи не можуть бути проведені в короткі терміни через недостатнє фінансування. Незважаючи на свободу розсуду, надану національним органам влади в таких питаннях, Суд не вважає прийнятним, що питання доступності залишалося невирішеним до того часу, поки не були отримані всі кошти для завершення передбачених законом робіт (§§ 64-65). Стосовно пропозиції надати особисту допомогу, Суд встановив, що за відсутності будь-якої індивідуальної оцінки фактичної ситуації заявника, такий захід не може вважатися розумним з точки зору гарантування особистої автономії, як це передбачено статтею 8, оскільки він не враховував би його потребу жити незалежно і самостійно, наскільки це можливо (§§ 70-72). Таким чином, Суд встановив порушення статті 14 у поєднанні зі статтею 2 Першого протоколу.

58. У справі *«Т.Х. проти Болгарії» (T.H. v. Bulgaria)*, 2023, реакція початкової школи, включаючи розумні облаштування, на агресивну та деструктивну поведінку дитини з діагнозом гіперкінетичного розладу та розладу навчання, не становила порушення статті 14 Конвенції у поєднанні зі статтею 2 Першого протоколу (§§ 118-123). Не можна сказати, що директор школи і вчитель заявника «закрили очі» на інвалідність учня і його особливі потреби, пов'язані з інвалідністю. Розробляючи відповідні корективи, вони вдалися до складного балансування між інтересами учня та його однокласників, включаючи їхню безпеку, благополуччя та ефективну освіту.

2. Адміністративний статус і громадянство

59. У справі *«Пономарьови проти Болгарії» (Ponomaryovi v. Bulgaria)*, 2011, Суд мав розглядати випадок двох учнів, громадян Росії, які жили у Болгарії разом з матір'ю, але не мали постійного дозволу на проживання. Хоча середня освіта у Болгарії безкоштовна, ці учні через свій адміністративний статус мали сплачувати вартість навчання. Зацікавлені особи не перебували у становищі осіб, котрі прибули до країни нелегально і згодом бажали б скористатися державними послугами, у тому числі й безкоштовною шкільною освітою. Навіть якщо вони через недбалість втратили дозвіл на постійне проживання, влада по суті не заперечувала проти того, аби вони залишалися на національній території і ніколи не планувала висилати їх. Проте болгарські державні органи жодним чином не взяли до уваги їхнє становище. У будь-якому випадку, законодавство не передбачало схеми звільнення від сплати вартості навчання. Відповідно, враховуючи важливість середньої освіти, Суд дійшов висновку, що накладений на цих двох учнів обов'язок сплачувати вартість навчання через їхнє громадянство і імміграційний статус становив порушення статті 14 Конвенції в сукупності зі статтею 2 Першого протоколу.

3. Етнічне походження

60. Суд у численних справах мав розглядати труднощі, пов'язані зі шкільною освітою дітей-ромів у багатьох державах Європи (*«Д.Х. та інші проти Республіки Чехія» (D.H. and Others v. the Czech Republic)* [ВП], 2007, § 205). Через мінливість їхнього життя і постійну відірваність від суспільства, роми становлять особливу меншину, котра перебуває у несприятливому і уразливому становищі. Тому вони потребують особливого захисту, який поширюється також і на освітню галузь (*там само*, § 182).

61. Через таку вразливість Держави мають застосовувати до них диференційоване ставлення, приділяючи особливу увагу їхнім потребам, а відповідні державні органи мають сприяти вступу до школи дітей ромського походження навіть у випадках, коли відсутні певні необхідні адміністративні документи (*«Сампаніс та інші проти Греції» (Sampanis and Others v. Greece)*, 2008, § 86).

62. Проте самого лише залучення дітей ромського походження до шкільної освіти не достатньо для того, аби дійти висновку про дотримання статті 14 Конвенції в сукупності зі статтею 2 Першого протоколу. У зв'язку з цим Суд неодноразово посилався на звіти Європейської комісії проти расизму і нетерпимості (ECRI) (*«Оршуш та інші проти Хорватії» (Oršuš and Others v. Croatia)* [ВП], 2010; *«Д.Х. та інші проти Республіки Чехія» (D.H. and Others v. the Czech Republic)* [ВП]). Залучення до шкільної освіти має здійснюватися також за належних умов. Суд визнав, що зараховуючи цих дітей, котрі мають особливі освітні потреби, до спеціальних шкіл, Держава повинна працювати над віднайденням оптимального для них рішення (*там само*, § 198). Також тимчасове зарахування дітей до окремого класу на тій підставі, що вони недостатньо володіють мовою викладання, не є автоматично таким, що суперечить статті 14 (*«Оршуш та інші проти Хорватії» (Oršuš and Others v. Croatia)* [ВП], 2010, § 157). Водночас, у Європі існує тривала традиція необґрунтованого зарахування дітей ромського походження до спеціалізованих класів (*«Хорват і Кісс проти Угорщини» (Horváth and Kiss v. Hungary)*, 2013, § 115). Тому подібні заходи мають супроводжуватись достатніми гарантіями, котрі дозволили б Державі належно врахувати особливі

потреби цих дітей (*«Д.Х. та інші проти Республіки Чехія» (D.H. and Others v. the Czech Republic)* [ВП], 2007, § 107; *«Сампаніс та інші проти Греції» (Sampanis and Others v. Greece)*, 2008, § 85). Таке рішення має бути прозорим і обґрунтованим чітко визначеними критеріями, а не самим лише етнічним походженням (*там само*, § 89; *«Оршуш та інші проти Хорватії» (Oršuš and Others v. Croatia)* [ВП], 2010, § 182). Зрештою, ці заходи не можуть вважатися розумними і пропорційними, якщо внаслідок їх застосування поглибляться труднощі дітей-ромів і постане загроза для їхнього наступного особистісного розвитку, замість того, щоб сприяти вирішенню їхніх справжніх проблем, допомогти їм згодом інтегруватися до звичайних шкіл і розвинути в них навички, які полегшили б їм життя поміж населенням, яке належить до більшості (*«Д.Х. та інші проти Республіки Чехія» (D.H. and Others v. the Czech Republic)* [ВП], § 207). Самої лише відсутності дискримінаційного наміру недостатньо. Держави несуть позитивне зобов'язання вживати ефективних заходів, спрямованих проти сегрегації (*«Лавіда та інші проти Греції» (Lavida and Others v. Greece)*, 2013, § 73; *«Елмазова та інші проти Північної Македонії» (Elmazova and Others v. North Macedonia)*, 2022, §§ 77-78; *«Шолчан проти Угорщини» (Szolcsán v. Hungary)*, 2023, §§ 55-59).

4. Особисті характеристики або «ознака»

63. У справі *«Морару проти Румунії» (Moraru v. Romania)*, 2022, §§ 42-58, відсутність об'єктивного та розумного виправдання відмови у допуску жінки, зріст і вага якої були нижчими за порогові значення, встановлені на той час наказом Міністерства національної оборони для допуску кандидатів до вступних іспитів до військово-медичного училища, порушила статтю 14 у поєднанні зі статтею 2 Першого протоколу. Розмір заявниці був генетичною особливістю, яка представляла собою особисту характеристику або «ознаку», здатну підпадати під невичерпний перелік заборонених підстав для дискримінації, викладений у статті 14. До заявниці ставилися інакше, ніж до інших кандидаток, зріст і вага яких не перевищували встановлених законом норм (вона не скаржилася на дискримінацію за ознакою статі). Національні органи влади не довели, що існує обов'язковий зв'язок між критеріями, обраними законодавцем (включаючи мінімальний зріст кандидатів), та обґрунтуванням цих обмежень (тобто необхідністю визначення сили кожного кандидата). Національні суди не змогли належним чином врахувати рішення Суду справедливості ЄС у справі *Каллірі*[3] та дослідити його наслідки, на які вказувала заявниця. Нарешті, хоча антропометричні вимоги нещодавно були виключені з критеріїв відбору і заявниця тепер може вільно подавати документи до будь-якого військового навчального закладу, сам по собі цей факт не усуває тих труднощів, з якими вона зіткнулася під час вступу.

III. Повага до батьківських прав

Стаття 2, друге речення, Першого протоколу

« (...) Держава при виконанні будь-яких функцій, узятих нею на себе в галузі освіти і навчання, поважає право батьків забезпечувати таку освіту і навчання відповідно до своїх релігійних і світоглядних переконань. »

Ключові слова HUDOC

Повага до релігійних переконань батьків (P1-2) – Повага до світоглядних переконань батьків (P1-2)

[3] *«Міністр внутрішніх справ та Міністр національної освіти і релігійних справ проти Марії-Елені Каллірі» (Ypourgos Esoterikon and Ypourgos Ethnikis paideias kai Thriskevmaton v. Maria-Eleni Kalliri)*, справа № C-409/16, EU:C:2017:767, від 18 жовтня 2017 року (справа *Каллірі*).

A. Сфера застосування

64. Право батьків забезпечувати освіту і навчання дітей відповідно до своїх релігійних і світоглядних переконань спирається на основоположне право на освіту. Тому батьки не можуть посилатися на свої переконання, аби відмовити дитині у праві на освіту (*«Конрад та інші проти Німеччини» (Konrad and Others v. Germany)* (ухв.), 2006).

65. Поняття «батьки» Суд застосовує переважно у широкому значенні, не обмежуючись батьком і матір'ю, а зараховуючи до нього принаймні дідів і бабусь (*«Лі проти Сполученого Королівства» (Lee v. the United Kingdom)* [ВП], 2001). Натомість діти, про навчання котрих йдеться, не можуть стверджувати, що є потерпілими від порушення прав, гарантованих другим реченням статті 2 Першого протоколу (*«Ерікссон проти Швеції» (Eriksson v. Sweden)*, 1989, § 93).

66. Слово «поважати» означає значно більше, ніж «визнавати» або «враховувати». Окрім радше негативного зобов'язання, воно покладає не Державу і певне позитивне зобов'язання (*«Кемпбелл і Козанс проти Сполученого Королівства» (Campbell і Cosans v. the United Kingdom)*, 1982, § 17). Щодо слова «переконання» окремо, то воно не є синонімом до слів «думка» і «ідеї». Воно застосовується до поглядів, котрі досягли певного рівня глибини, серйозності, послідовності і важливості (*«Вальсаміс проти Греції» (Valsamis v. Greece)*, 1996, §§ 25 і 27). Відмова батьків від застосування до їхньої дитини тілесних покарань була визнана такою, що відноситься до світоглядних переконань (*«Кемпбелл і Козанс проти Сполученого Королівства» (Campbell і Cosans v. the United Kingdom)*, 1982, § 36). Погляди батьків, які проживають на частинах української території, окупованої Росією, щодо історії та статусу України також вважалися «переконаннями» (*«Україна та Нідерланди проти Росії» (Ukraine and the Netherlands v. Russia)* [ВП], 2025, § 1488).

67. Стаття 2 Першого протоколу застосовується до усього загалу освітніх дисциплін, а не тільки до викладання релігії. Уроки статевого або етичного виховання теж належать до сфери дії статті 2 Першого протоколу (*«Хіменес Алонсо та Хіменес Меріно проти Іспанії» (Jimenez Alonso and Jimenez Merino v. Spain)*; *«Доян та інші проти Німеччини» (Dojan and Others v. Germany)* (ухв.), 2011; *«Аппель-Ірганг та інші проти Німеччини» (Appel-Irrgang and Others v. Germany)*, 2009).

68. Це положення стосується водночас як змісту навчання, так і способу, у який воно здійснюється. Так, стаття 2 Першого протоколу застосовується також до обов'язку брати участь в урочистій ході у святковий день поза межами школи. Подив Суду викликало те, що від учнів вимагалося брати участь у таких заходах під загрозою остаточного виключення, навіть якщо тільки на обмежений час. Водночас, Суд дійшов висновку, що такі вшанування подій національного значення своєрідно служать як пацифістським цілям, так і громадському інтересу, і що сама лише присутність військових у деяких моментах ходи не змінювала їхній характер. Окрім того, покладений на учнів обов'язок не позбавляв їхніх батьків права надати дітям пояснення і поради у напрямку, відповідному до власних релігійних і світоглядних переконань (*«Ефстратіу проти Греції» (Efstratiou v. Greece)*, 1996, § 32; *«Вальсаміс проти Греції» (Valsamis v. Greece)*, 1996, § 31).

69. Визначення і упорядкування навчальної програми в принципі належать до компетенції Договірна Держава (*«Вальсаміс проти Греції» (Valsamis v. Greece)*, 1996, § 28), і ніщо не перешкоджає тому, аби вони містили інформацію і знання, котрі мають релігійний і світоглядний характер (*«К'єльдсен, Буск Мадсен і Педерсен проти Данії» (Kjeldsen, Busk Madsen and Pedersen v. Denmark)*, § 53).

70. У справі *«Абді Ібрагім проти Норвегії» (Abdi Ibrahim v. Norway)* [ВП], 2021 (§§ 138-139) Суд вказав, що органи Конвенції в минулому розглядали, окрім скарги за статтею 8 Конвенції, скарги за статтею 2 Першого протоколу щодо вибору прийомної сім'ї. У справі *«Олссон проти Швеції» (Olsson v. Sweden) (№ 1)*, 1988 (§§ 95-96), Суд встановив відсутність порушення, оскільки скарга була необґрунтованою. Комісія зробила аналогічний висновок у справах *«Тенненбаум проти Швеції» (Tennenbaum v. Sweden)* (ухв.), 1993, і *«Х. проти Сполученого Королівства» (X. v. the United Kingdom)*, 1977, що стосувалися заходу з усиновлення. Органи Конвенції не роз'яснили

сферу дії цього положення, окрім того, що органи влади повинні належним чином враховувати право батьків, передбачене статтею 2 Першого протоколу. Видається, що більшість справ, розглянутих відповідно до цього положення та принципів, розроблених у практиці Суду, стосуються зобов'язань Держави щодо інституціоналізованої освіти та викладання.

У справі *«Абді Ібрагім проти Норвегії» (Abdi Ibrahim v. Norway)* [ВП], 2021 (§ 139), Велика Палата не розглядала питання про позбавлення заявниці батьківських прав щодо її дитини та дозволу на усиновлення дитини прийомними батьками відповідно до статті 2 Першого протоколу, з огляду на те, що спочатку у своїй заяві до Суду, яку Палата визнала прийнятною, заявниця посилалася лише на статтю 9 Конвенції.

B. Можливість звільнення від навчання

71. Іноді батьки посилаються на повагу до своїх релігійних переконань, аби виправдати своє рішення надавати дітям освіту вдома. У зв’язку з цим Суд встановив відсутність консенсусу між Договірними Державами стосовно обов’язкового відвідування початкової школи. У той час, як деякі Держави дозволяють домашнє навчання, інші вимагають запису дітей до приватних або державних закладів. Тому Суд вирішив, що до можливості розсуду Держави належить відповідь на питання про те, що не лише набуття знань, але й інтеграція у суспільство і пов’язаний з цим перший досвід є засадовими цілями навчання у початковій школі, і що навчання вдома не може забезпечити досягнення цих цілей на такому ж рівні, навіть якщо воно дозволяє отримати такий самий рівень знань, як і у початковій школі. Водночас, Суд визнав таким, що відповідає його власній практиці щодо важливості плюралізму для демократії, мотивування, що підкреслює загальний інтерес суспільства щодо запобігання появі паралельних спільнот, заснованих на окремих світоглядних переконаннях, і щодо інтеграції меншин до суспільства. Тому він залишив без задоволення як вочевидь необґрунтовану скаргу стосовно відмови дозволити батькам навчати дітей вдома (*«Конрад та інші проти Німеччини» (Konrad and Others v. Germany)* (ухв.), 2006).

72. Іноді задля поваги до світоглядних поглядів батьків необхідно, аби учні мали можливість бути звільненими від певних уроків. У справі *«Фольджеро та інші проти Норвегії» (Folgerø and Others v. Norway)* [ВП], 2007, (§§ 95-100) відмова повністю звільнити учнів державних початкових шкіл від предмету «Християнство, релігія і філософія» становила порушення статті 2 Першого протоколу. Дійсно, не лише кількісні, але й якісні відмінності відрізняють викладання християнства від викладання інших релігій і світоглядних уявлень. Звичайно ж, існувала можливість часткового звільнення, але вона стосувалася тільки уроків християнської практики, а не знань, які мали надаватися. Тому таку відмінність було не лише важко застосувати, але й скоріш за все було помітно зменшено практичний характер права на часткове звільнення як такого. Така система могла накладати на відповідних батьків тяжке навантаження і неналежно створювати ризик для їхнього приватного життя, і тому ймовірно, що загроза конфлікту знеохочувала їх клопотати про згадане звільнення.

73. Водночас, можливість звільнення не має бути систематичною. У справі *«Доян та інші проти Німеччини» (Dojan and Others v. Germany)* (ухв.), 2011, до програми початкової школи входило обов’язкове статеве виховання. Школа з рівномірними проміжками часу мала влаштовувати театралізовані вистави, аби привернути увагу учнів до проблеми сексуального насилля щодо дітей. Водночас, вона традиційно влаштовувала святкування з нагоди карнавалу. Діти, котрі не бажали брати в них участь, могли брати участь у інших заходах. Заявники перешкоджали своїм дітям брати участь у деяких або усіх згаданих заходах, і на них за це наклали штраф, котрий через те, що обоє батьків відмовились його сплачувати, був перетворений на покарання у вигляді позбавлення волі. Суд вирішив, що такі уроки статевого виховання передбачали нейтральну передачу знань про розмноження, контрацепцію, вагітність і пологи на основі наукових знань і освітніх норм, що відповідали законодавчим положенням і підзаконним актам, а також складеним на їхній основі навчальним програмам. Театралізовані вистави відповідали принципам

плюралізму і об’єктивності. Щодо святкувань, організованих з нагоди карнавалу, то вони не супроводжувалися жодною релігійною діяльністю, а тим, хто не хотів брати в них участь, пропонувались інші заходи. Отже, відмова звільнити дітей від уроків і заходів, котрі батьки вважали такими, що суперечать їхнім релігійним переконанням, не суперечила статті 2 Першого протоколу. У такому ж сенсі Суд вирішив, що включення до навчальної програми обов’язкових уроків світської етики, без можливості бути звільненими від них, входило до можливості розсуду, наданої Державам статтею 2 Першого протоколу (*«Аппель-Ірганг та інші проти Німеччини» (Appel-Irrgang and Others v. Germany)*, 2009).

74. Суд також визнав, що малолітній учень не зазнав впливу одноразової короткої релігійної церемонії, організованої батьками в муніципальній школі без будь-якої мети нав’язування переконань, коли учень був просто присутнім на такий церемонії, хоча батьки інших конфесій не були повідомлені про це заздалегідь (*«Перовий проти Росії» (Perovy v. Russia)*, 2020).

75. Хоча іноді потрібно підпорядковувати інтереси окремих осіб інтересам громади, проте необхідно забезпечити рівновагу, котра гарантувала б меншинам справедливе ставлення і запобігала б будь-яким зловживанням домінуючим становищем (*«Вальсаміс проти Греції» (Valsamis v. Greece)*, 1996, § 27). Наприклад, Суд вирішив, що відведення у навчальній програмі більшої частини часу для ісламу у тому вигляді, у якому його практикує і тлумачить більшість населення Туреччини, порівняно з іншими його міноритарними інтерпретаціями та іншими релігіями і світоглядними системами, не може саме по собі вважатися порушенням принципів плюралізму і об’єктивності або створювати ризик релігійного навернення. Водночас, беручи до уваги особливості такої концепції, як алевізм, порівняно з суннітською концепцією ісламу, зацікавлені особи могли правомірно вважати, що умови викладання предмету «Релігійна культура і знання про мораль» могли спричинити для їхніх дітей конфлікт відданості між школою і власними цінностями. У цьому контексті є необхідною належна система звільнення від цих уроків (*«Мансур Ялчин та інші проти Туреччини» (Mansur Yalçın and Others v. Turkey)*, 2014, §§ 71-75). Проте оскільки у такому випадку батьки мали повідомити шкільне керівництво про свої релігійні або світоглядні переконання, ця можливість ставала неналежною з точки зору забезпечення поваги до їхньої свободи переконання, тим більше, що за відсутності будь-якого чіткого правового документу державні органи завжди мали можливість відмовити у клопотанні про звільнення від уроків (*«Хасан і Ейлем Зенгін проти Туреччини» (Hasan and Eylem Zengin v. Turkey)*, 2007, §§ 75-76). У справі *«Папагеоргіу та інші проти Греції» (Papageorgiou and Others v. Greece)*, 2019 (§ 88), хоча батьки-заявники не були зобов'язані розкривати свої переконання, той факт, що від них вимагали подати офіційну заяву, підписану вчителем, яка засвідчувала, що їхні діти не є православними християнами, щоб звільнити їх від уроків релігійної освіти, був прирівняний до примусу їх до поведінки, з якої можна було б зробити висновок про те, що вони самі та їхні діти дотримуються або не дотримуються якихось певних релігійних переконань.

C. Виразні релігійні символи

76. Друге речення статті 2 Першого протоколу забороняє Державам переслідувати мету релігійної пропаганди, котру можна вважати такою, що не поважає релігійні і світоглядні переконання батьків (*«К'єльдсен, Буск Мадсен і Педерсен проти Данії» (Kjeldsen, Busk Madsen and Pedersen v. Denmark)*, 1976, § 53). Водночас Суд також вирішив, що наявність розп’яття у класних кімнатах державних шкіл не спричиняє порушення статті 2 Першого протоколу. Він вирішив, що хоча підзаконні акти, приписуючи наявність розп’яття, котре безсумнівно відсилає до християнства, дійсно створює для цієї релігії, яка є мажоритарною у країні, домінуючу видимість у шкільному середовищі, проте цього ще не достатньо, аби вважати, що має місце релігійна пропаганда з боку Держави. Розп’яття на стіні є переважно пасивним символом, вплив якого на учнів не можна порівнювати із впливом дидактичних промов або участю у релігійній діяльності. Наслідки підвищеної видимості, котрі присутність розп’яття створювало для християнства у шкільному середовищі, повинні оцінюватись з огляду на те, чи поєднуються вони із обов’язковим

викладанням християнства, і чи держава одночасно відкриває шкільний простір для інших релігій (*«Лаутсі та інші проти Італії» (Lautsi and Others v. Italy)* [ВП], 2011, §§ 71-76).

77. Зрештою, Держава виконує роль безстороннього арбітра і повинна з великою пильністю стежити за тим, аби виявлення учнями своїх релігійних вірувань всередині шкільного закладу не перетворювалося на демонстративний акт, котрий здатен стати джерелом тиску і виключення з громади. Тому заборона заходити до шкільного закладу для дівчат, які носять паранджу, не становить порушення статті 2 Першого протоколу, оскільки не позбавляє батьків можливості зорієнтувати дітей у тому напрямку, який відповідав би їхнім релігійним або світоглядним переконанням, і за умови, що така заборона є передбачуваною і пропорційною. (*«Кьосе та інші проти Туреччини» (Köse and Others v. Turkey)*, 2006). Те ж стосується подібних випадків у сфері вищої освіти (*«Лейла Шахін проти Туреччини» (Leyla Şahin v. Turkey)* [ВП], 2005).

Перелік цитованих справ

Цитована в цьому Посібнику судова практика включає винесені Судом рішення або ухвали, а також рішення або доповіді Європейської комісії з прав людини (надалі — «Комісія»).

Якщо не вказано інше, усі посилання стосуються рішення по суті справи, що було винесене Палатою Суду. Абревіатура «(ухв.)» указує на те, що наводиться цитата з ухвали Суду, а абревіатура «[ВП]» — на те, що справа розглядалася Великою Палатою.

Рішення Палати, які не є остаточними у розумінні статті 44 Конвенції на момент публікації цього оновленого видання, позначені зірочкою у переліку нижче. У пункті 2 статті 44 Конвенції зазначено: «Рішення Палати стає остаточним: (a) якщо сторони заявляють, що вони не звертатимуться з клопотанням про передання справи на розгляд Великої Палати; або (b) через три місяці від дати постановлення рішення, якщо клопотання про передання справи на розгляд Великої Палати не було заявлено; або (c) якщо колегія Великої Палати відхиляє клопотання про передання справи на розгляд Великої Палати згідно зі статтею 43». У випадках, коли клопотання про передання справи приймається колегією Великої Палати, рішення Палати не стає остаточним і, отже, не має законної сили; остаточним стає подальше рішення Великої Палати.

Гіперпосилання на цитовані справи в електронній версії Посібника ведуть до бази даних HUDOC (*http://hudoc.echr.coe.int*), яка забезпечує доступ до практики Суду (рішень та ухвал Великої Палати, Палати та Комітету, комунікованих справ, консультативних висновків і правових оглядів з Інформаційного бюлетеня про судову практику) і Комісії (рішення та доповіді), а також резолюцій Комітету міністрів.

Суд постановляє свої рішення та ухвали англійською та/або французькою мовою — двома офіційними мовами Суду. База даних HUDOC також містить переклади багатьох важливих справ на більш ніж тридцять неофіційних мов, а також посилання на близько сотню онлайн-зібрань судової практики, підготовлених третіми сторонами.

—A—

«Абді Ібрагім проти Норвегії» (Abdi Ibrahim v. Norway) [ВП], № 15379/16, від 10 грудня 2021 року
«Алі проти Сполученого Королівства» (Ali v. the United Kingdom), № 40385/06, від 11 січня 2011 року
«Алтінай проти Туреччини» (Altınay v. Turkey), № 37222/04, від 9 липня 2013 року
«Аппель-Ірганг та інші проти Німеччини» (Appel-Irrgang and Others v. Germany) (ухв.), № 45216/07, ЄСПЛ 2009
«Арслан проти Туреччини» (Arslan v. Turkey) (ухв.), № 31320/02, від 1 червня 2006 року

—B—

«Валіулліна та інші проти Латвії» (Valiullina and Others v. Latvia), №№ 56928/19 та 2 інших, від 14 вересня 2023 року
«Вальсаміс проти Греції» (Valsamis v. Greece), 18 грудня 1996 року, Збірник рішень та ухвал 1996-VI
«Вавржичка та інші проти Чеської Республіки» (Vavřička and Others v. the Czech Republic) [ВП], №№ 47621/13 та 5 інших, від 8 квітня 2021 року
«Вельйо Велєв проти Болгарії» (Velyo Velev v. Bulgaria), № 16032/07, ЄСПЛ 2014
«Вітмен проти Сполученого Королівства» (Whitman v. the United Kingdom), № 13477/87, рішення Комісії від 4 жовтня 1989 року

—Г—

«Г.Л. проти Італії» (G.L. v. Italy), № 59751/15, від 10 вересня 2020 року
«Георгіу проти Греції» (Georgiou v. Greece) (ухв.), № 45138/98, від 13 січня 2000 року
«Голдер проти Сполученого Королівства» (Golder v. the United Kingdom), від 21 лютого 1975 року, Серія A № 18
«Грем проти Сполученого Королівства» (Graeme v. the United Kingdom), № 13887/88, рішення Комісії від 5 лютого 1990 року

—Д—

«Д.Х. та інші проти Республіки Чехія» (D.H. and Others v. the Czech Republic) [ВП], № 57325/00, ЄСПЛ 2007-IV
«Дабхі проти Сполученого Королівства» (Dabhi v. the United Kingdom), № 28627/95, рішення Комісії від 17 січня 1997 року
«Джері та інші проти Латвії» (Djeri and Others v. Latvia), №№ 50942/20 та 2022/21, від 18 липня 2024 року
«Джибуті та інші проти Латвії» (Džibuti and Others v. Latvia), №№ 225/20 та 2 інші, від 16 листопада 2023 року
«Доян та інші проти Німеччини» (Dojan and Others v. Germany) (ухв.), №№ 319/08 та 4 інших, від 13 вересня 2011 року
«Дурмаз та інші проти Туреччини» (Durmaz and Others v. Turkey) (ухв.), №№ 46506/99 та 3 інших, від 4 вересня 2001 року
«Дюпен проти Франції» (Dupin v. France) (ухв.), № 2282/17, від 18 грудня 2018 року

—Е—

«Ефстратіу проти Греції» (Efstratiou v. Greece), 18 грудня 1996 року, Збірник рішень та ухвал 1996-VI
«Елмазова та інші проти Північної Македонії» (Elmazova and Others v. North Macedonia), №№ 11811/20 та 13550/20, від 13 грудня 2022 року
«Енвер Шахін проти Туреччини» (Enver Şahin v. Turkey), № 23065/12, від 30 січня 2018 року
«Епістату проти Румунії» (Epistatu v. Romania), № 29343/10, від 24 вересня 2013 року
«Ерікссон проти Швеції» (Eriksson v. Sweden), від 22 червня 1989 року, Серія A № 156

—І—

«Іноземні студенти проти Сполученого Королівства» (Foreign Students v. the United Kingdom), №№ 7671/76 та 14 інших, рішення Комісії від 19 травня 1977 року, Рішення та доповіді 9
«Ірфан Темел та інші проти Туреччини» (İrfan Temel and Others v. Turkey), № 36458/02, від 3 березня 2009 року

—К—

«Калканлі проти Туреччини» (Kalkanli v. Turkey) (ухв.), № 2600/04, від 13 січня 2009 року
«Катан та інші проти Республіки Молдова та Росії» (Catan and Others v. the Republic of Moldova and Russia) [ВП], №№ 43370/04 та 2 інших, ЄСПЛ 2012
«Кемпбелл і Козанс проти Сполученого Королівства» (Campbell i Cosans v. the United Kingdom), від 25 лютого 1982 року, Серія A № 48

«К'єльдсен, Буск Мадсен і Педерсен проти Данії» (Kjeldsen, Busk Madsen and Pedersen v. Denmark), від 7 грудня 1976 року, Серія A № 23
«Кіліч проти Туреччини» (Kılıç v. Turkey) (ухв.), 29601/05, від 5 березня 2019 року
«Кіпр проти Туреччини» (Cyprus v. Turkey) [ВП] № 25781/94, ЄСПЛ 2001-IV
«Клеркс проти Нідерландів» (Klerks v. the Netherlands), № 25212/94, рішення Комісії від 4 липня 1995 року, Рішення та доповіді 82
«Кок проти Туреччини» (Kök v. Turkey), № 1855/02, від 19 жовтня 2006 року
«Кьосе та інші проти Туреччини» (Köse and Others v. Turkey) (ухв.), № 26625/02, ЄСПЛ 2006-II
«Конрад та інші проти Німеччини» (Konrad and Others v. Germany) (ухв.), № 35504/03, ЄСПЛ 2006-XIII
«Куреас та інші проти Греції» (Koureas and Others v. Greece), № 30030/15, від 18 січня 2018 року

—Л—

«Лаутсі та інші проти Італії» (Lautsi and Others v. Italy) [ВП], № 30814/06, ЄСПЛ 2011
«Лавіда та інші проти Греції» (Lavida and Others v. Greece), № 7973/10, від 30 травня 2013 року
«Лі проти Сполученого Королівства» (Lee v. the United Kingdom) [ВП], № 25289/94, від 18 січня 2001 року
«Лейла Шахін проти Туреччини» (Leyla Şahin v. Turkey) [ВП], № 44774/98, ЄСПЛ 2005-XI

—М—

«МакІнтайр проти Сполученого Королівства» (McIntyre v. the United Kingdom), № 29046/95, рішення Комісії від 21 жовтня 1998 року
«Мансур Ялчин та інші проти Туреччини» (Mansur Yalçın and Others v. Turkey), № 21163/11, від 16 вересня 2014 року
«Мехмет Решіт Арслан та Орхан Бінголь проти Туреччини» (Mehmet Reşit Arslan and Orhan Bingöl v. Turkey), №№ 47121/06 та 2 інших, від 18 червня 2019 року
«Мемліка проти Греції» (Memlika v. Greece), № 37991/12, від 6 жовтня 2015 року
«Морару проти Румунії» (Moraru v. Romania), № 64480/19, від 8 листопада 2022 року
«Мюрсел Ерен проти Туреччини» (Mürsel Eren v. Turkey), № 60856/00, ЄСПЛ 2006-II

—О—

«О'Кіф проти Ірландії» (O'Keeffe v. Ireland) [ВП], № 35810/09, ЄСПЛ 2014
«Оршуш та інші проти Хорватії» (Oršuš and Others v. Croatia) [ВП], № 15766/03, ЄСПЛ 2010
«Османоглу і Кочабаш проти Швейцарії» (Osmanoğlu and Kocabaş v. Switzerland), № 29086/12, від 10 січня 2017 року

—П—

«Папагеоргіу та інші проти Греції» (Papageorgiou and Others v. Greece), №№ 4762/18 та 6140/18, від 31 жовтня 2019 року
«Перовий проти Росії» (Perovy v. Russia), № 47429/09, від 20 жовтня 2020 року
«Пономарьови проти Болгарії» (Ponomaryovi v. Bulgaria), № 5335/05, ЄСПЛ 2011

—С—

«С. проти Чеської Республіки» (S. v. the Czech Republic), № 37614/22, від 7 листопада 2024 року
«С.П. проти Сполученого Королівства» (C.P. v. the United Kingdom) (ухв.), № 300/11, від 6 вересня 2016 року
«Сампаніс та інші проти Греції» (Sampanis and Others v. Greece), № 32526/05, від 5 червня 2008 року
«Санлісой проти Туреччини» (Sanlısoy v. Turkey) (ухв.), № 77023/12, від 8 листопада 2016 року
«Сорабджі проти Сполученого Королівства» (Sorabjee v. the United Kingdom), № 23938/94, рішення Комісії від 23 жовтня 1995 року
Справа «стосовно деяких аспектів законів про використання мов в освіті в Бельгії» («Бельгійська мовна справа») (по суті), від 23 липня 1968 року, Серія А № 6
«Сулак проти Туреччини» (Sulak v. Turkey), № 24515/94, рішення Комісії від 17 січня 1996 року, Рішення та доповіді 84

—Т—

«Тарантіно та інші проти Італії» (Tarantino and Others v. Italy), №№ 25851/09 та 2 інших, ЄСПЛ 2013
«Телек проти Туреччини» (Telek v. Türkiye), №№ 66763/17 та 2 інших, від 21 березня 2023 року
«Тенненбаум проти Швеції» (Tennenbaum v. Sweden) (ухв.), № 16031/90, від 3 травня 1993 року
«Т.Х. проти Болгарії» (T.H. v. Bulgaria), № 46519/20, від 11 квітня 2023 року
«Тімішев проти Росії» (Timishev v. Russia), №№ 55762/00 та 55974/00, ЄСПЛ 2005-XII

—У—

«Узун проти Туреччини» (Uzun v. Turkey) (ухв.), № 37866/18, від 10 листопада 2020 року
«Україна та Нідерланди проти Росії» (Ukraine and the Netherlands v. Russia) [ВП], №№ 8019/16 та 3 інші, від 9 липня 2025 року

—Ф—

«Фаєд проти Сполученого Королівства» (Fayed v. the United Kingdom), від 21 вересня 1994 року, Серія А № 294-B
«Ферайн Гемайнзам Лернен проти Австрії» (Verein Gemeinsam Lernen v. Austria), № 23419/94, рішення Комісії від 6 вересня 1995 року, Рішення та доповіді 82
«Фольджеро та інші проти Норвегії» (Folgerø and Others v. Norway) [ВП], № 15472/02, ЄСПЛ 2007-III

—Х—

«Харамілло проти Сполученого Королівства» (Jaramillo v. the United Kingdom), № 24865/94, рішення Комісії від 23 жовтня 1995 року
«Хасан і Ейлем Зенгін проти Туреччини» (Hasan and Eylem Zengin v. Turkey), № 1448/04, від 9 жовтня 2007 року
«Хорват і Кісс проти Угорщини» (Horváth and Kiss v. Hungary), № 11146/11, від 29 січня 2013 року
«Х. проти Австрії» (X. v. Austria), № 5492/72, рішення Комісії від 16 липня 1973 року
«Х. проти Сполученого Королівства» (X. v. the United Kingdom), № 7626/76, від 11 липня 1977 року

«X. проти Сполученого Королівства» (X. v. the United Kingdom), № 8844/80, рішення Комісії від 9 грудня 1980 року, Рішення та доповіді 23

—Ч—

«Чам проти Туреччини» (Çam v. Turkey), № 51500/08, від 23 лютого 2016 року
«Чіфтчі проти Туреччини» (Çiftçi v. Turkey) (ухв.), № 71860/01, ЄСПЛ 2004-VI
«Чольгечен та інші проти Туреччини» (Çölgeçen and Others v. Turkey), №№ 50124/07 та 7 інших, 12 грудня 2017 року

—Ш—

«Шолчан проти Угорщини» (Szolcsán v. Hungary), № 24408/16, від 30 березня 2023 року